

הורתו ולידתו בפרובנס ומשם עבר לספרד.

ואולם באמת אין הדבר מדויק. לאחרונה נדפס 'סילוק' לפורים מפיטן אנונימי שפעל בבבל במחצית השניה של המאה העשירית, היינו למעלה ממאה שנה קודם המקור הקדום ביותר שהבאנו עד עתה (הרו"ה), וכבר בו נדרשו לשונות ברכת 'הרב את ריבנו' כמין חומר:

הָרַב אֶת רִיבְנוֹ [בִּיד מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן / וְהָדָן אֶת דִּינָנוּ בִּיד דְּבוֹרָה וְכָרֶק
וְהַנּוֹקֶם אֶת נַקְמָתָנוּ בִּיד [...] [...] וְכִנְיֹ / וְהַנִּפְרַע לָנוּ מִצָּרֵינוּ בִּיד מְרַדְכִי וְאַסְתֵּר
וְהַמְשָׁלִם גְּמוּל לְכָל אוֹיְבֵי נַפְשָׁנוּ בִּיד אֱלִיהוּ וּמִשִּׁיחַ.
הָאֵל הַמּוֹשִׁיעַ, הוּא יוֹשִׁיעֵנוּ בַּעַת צָרָה / וַיַּעֲרֵץ וַיַּקְדֵּשׁ גְּדוֹל וְנוֹרָא / אֲשֶׁר לוֹ זְרוּעַ
עִם גְּבוּרָה / הָאֵל הַגְּדוֹל הַגְּבוּר וְהַנּוֹרָא
וְתַעֲרֵץ וְתַקְדֵּשׁ בְּפֶתַח וּמוֹרָא / וַיַּקְדֵּשׁ בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה / כְּשִׁרְפֵי מַלְאָכֵי נְהוֹרָה /
וַיַּהֲלֵךְ בְּשִׁירָה חֲדָשָׁה אֲשֶׁר הִיא מִיִּשְׂרָאֵל
קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ.³⁵

נראה, שאת הקטוע שבכתב-היד יש להשלים: 'וְהַנּוֹקֶם אֶת נַקְמָתָנוּ בִּיד חֲשִׁמוֹנָי וְכִנְיֹ'.³⁶ היינו, פייטננו מונה זוגות-זוגות של מושעים שעמדו לישראל בגלויותיהם:

34 בנוגע ליחוס המוטעה המובא בפירושו של ר' זכריה אבן-סרוק, ע"י לעיל, הערה 25. חסרוננו של ההסבר הפרובנסלי מחיבוריהם של חסידי אשכנז ראו להדגשה מיוחדת, מכיון שהם אכן מנו את לשונות הברכה לחמש (היינו, שלא התייחסו ללשונות שבחתימה) ואף יצאו להקבילן לכמה עניינים, אך לא לענין מספר מלחמות ישראל בעמלק. ראה פירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל, הערה 33), עמ' תשכב:

'הרב את ריבנו', א; 'והדן', ב; 'והנוקם', ג; 'והמשלם', ד; 'והנפרע', ה; כנגד חמשה מיני אבל ליהודים, ואלו הן: 'צום', א; 'ובכ', ב; 'ומספד', ג; 'שק', ד; 'ואפר', ה ('ע') אסתר ד ג. והקב"ה רב ודן ונקם ושילם ופרע על זה.

כאן הוא ממשיך להקבילן לחמשה לבושי המלכות שלבש מרדכי, לחמשת ה'פורים' שנכתבו במגילה ולחמשת הזמנים שהמגילה נקראת, ואין כל אֶזְכוּר לחמשת מלחמותיהם של ישראל בעמלק! [אגב אציין, שבפירוש ה'רוקח' למגילת אסתר, נמנו בפסוק הנזכר ('צום ובכי...') ששה מיני אבל! ראה: שערי בינה, אסתר שם, מהדורת מ"ר ליהמן, ניו-יורק תשמ, עמ' לב; פירוש הרוקח על המגילות, אסתר שם, מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשמה, עמ' מה].
כיוצא בכך כותב ה'רוקח' בפירושו למגילת אסתר:

חמשה דברים גרם המן: 'ויקרא מרדכי', 'שק', 'ואפר', 'זעקה גדולה', 'ומרה'; וכן חמשה: 'להשמיד', 'להרוג', 'לאבד', 'ביום אחד', 'ושלם לבו'. לכך שילם לו הקב"ה חמשה: 'נדחף', 'אבל', 'חפוי ראש', 'ופני המן חפוי', 'ויתלו את המן'. ולכך חמשה: 'הרב את ריבנו', 'והדן את דיננו', 'והנוקם את נקמתנו', 'והמשלם', 'והנפרע'; וחמשה: 'הניסים', 'הפורקן', 'הגבורות', 'הישועות', 'המלחמות'.

ראה: פירוש הרוקח על המגילות, אסתר ז י, עמ' מה; והשווה: שערי בינה, אסתר שם, עמ' נו-נה. ושוב לא הוקבל ענין חמשת מלחמותיהם של ישראל בעמלק.

35 סילוק 'ומרדכי ידע בעת נגורה גזירה', שו" 41-46, נדפס אצל: ע' הכהן, 'למנהג אמירת קדושה בפורים בקהילות בני ארץ ישראל', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 509. המוסגר במרובעים קטוע בכתה"י וחלקו הושלם מסברא בידי המהדיר. את השלמותיו לאותיות בודדות ומעטות הבאתי בלא ציון, כי הסתברותן גבוהה, וכך גם את השלמותיו שמכתבי-יד מקבילים. לזמנו ומקומו של הפייטן, ראה: הכהן, שם, עמ' 497-498.

36 בנוגע למנהגים שהושעו את ישראל משונאיהם, לא מצאנו בלשון חכמים 'א ובניו' פרט ל'חשמונאי'

משה ואהרן בגלות מצרים, דבורה וברק בימי השופטים, חשמונאי ובניו בגלות יון, מרדכי ואסתר בגלות בבל, ואליהו ומשיח בגלות אדום, שהם עתידיים להפרע ממנה בבוא הגאולה. וכנראה פייטננו ראה רשימת זוגות אלו במדרש כלשהו שאבד³⁷ אך רישומו ניכר במדרשים אחרים שהגיעו לידינו:

א. מדרש תהלים, לו ו:

ישראל נשתעבדו במצרים, ועמד משה וגאלם; וחזרו ונשתעבדו בבבל, ועמדו דניאל חנניה מישאל ועזריה וגאלום; וחזרו ונשתעבדו בעילם ובמדי ופרס, עמדו מרדכי ואסתר וגאלום; חזרו ונשתעבדו ביון, ועמדו חשמונאי ובניו וגאלום; וחזרו ונשתעבדו באדום הרשעה, אמרו ישראל: הרינו נתייגענו מהיותנו משתעבדין ונגאלין, וחזרנו ונשתעבדנו, עכשיו אין אנו מבקשין לגאולת בשר ודם, אלא 'גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל' (ישעיה מז ד).

ב. בבלי, מגילה יא ע"א:

במתניתא תנא: 'לא מאסתי' (ויקרא כו מד) - בימי כשדים, שהעמדתי להם דניאל חנניה מישאל ועזריה; 'ולא געלתי' (שם) - בימי יוונים, שהעמדתי להם שמעון הצדיק, וחשמונאי ובניו ומתתיה כהן גדול; 'לכלות' (שם) - בימי המן, שהעמדתי להם מרדכי ואסתר; 'להפר בריתי אֲתָם' (שם) - בימי פרסיים, שהעמדתי להם של בית רבי וחכמי דורות, 'כי אני ה' אלהיהם' (שם) - לעתיד לבוא, שאין כל אומה ולשון יכולה לשלוט בהם.

ג. תנ"כ, אחרי מות, יח:

אמר הקב"ה לישראל: בעולם הזה הייתם נושעים על ידי בשר ודם: במצרים - על ידי משה ואהרן; בימי סיסרא - על ידי ברק ודבורה; במדינים - על ידי שמגר בן ענת, וכן על ידי השופטים. ועל ידי שהיו בשר ודם, הייתם חוזרים ומשתעבדים. אבל לעתיד לבא, אני בעצמי גואל אתכם, ושוב אין אתם משתעבדין.³⁸

ובניו'. לדוגמא, לדוד המלך וצאצאיו שהושיעו את ישראל מאויביהם לא נקבע המטבע הלשוני 'דוד ובניו' בהקשר לכך, בעוד שהמטבע 'חשמונאי ובניו' מצוי בנוגע מלחמתם ביוונים, ראה: מגילה יא ע"א: מדרש תהלים, ה יא, לו ו, ועוד; ואף בברכת 'על הנסים' המקובלת היום (שמקורה במנהג הבבלי ולא נהג במנהג הארצישראלי הקדום): נקבע: 'חשמונאי ובניו'. זאת ועוד, שהמקורות המדרשיים שהובאו להלן בגוף המאמר מצדדים בהשלמה 'חשמונאי ובניו'. ואף כי 'ע' הכהן בפירסומו סימן: '[...] ובניו', משמע שבקטע נחסרו שתי תבות, אין זה מן הדין, כי תיבת 'חשמונאי' ארוכה ורישומה עולה כשתיים.

37 בהקשר לכך, השווה את זוגות הפורעניות שהיו בחורבן בית המקדש, לדעת רב סעדיה גאון (ע"פ מקור מדרשי עלום?). ראה: ח' בן-שמאי וב' קייזה, 'קטעים מפירוש רס"ג למגילת איכה', גנוי קדם, ג (תשסז), עמ' 45.

38 ראה גם: מדרש תהלים, ה יא. ולענין הגאולה העתידה שתהיה ביד אליהו ומשיח, ואז 'שוב אין אתם משתעבדין', השווה יל"ש, מל"א, רמז רט: "שני נביאים עמדו לישראל משבטו של לוי, משה ראשון ואליהו אחרון, ושניהם גואלים את ישראל בשליחות: משה גאלם ממצרים... ואליהו לעתיד לבא... משה גאלם ממצרים תחילה, עוד לא חזרו ונשתעבדו במצרים, ואליהו כשיגאל אותם מן הרביעית, עוד אינם חוזרים ומשתעבדים, אלא 'תשועת עולמים'".